

अशोक दा रानडे (२५ ऑक्टोबर १९३७)

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - दुसऱ्या पिढीचे आत्मकथन, संपा. उज्वला मेहेंदळे, मुंबई मराठी साहित्य संघ, नोव्हेंबर, २००८)

माझा जन्म १९३७ चा, पुण्यातला. पण पुढचे सर्व आयुष्य मुंबईत. परिणामतः कर्माने व धर्माने मी पक्का मुंबईकर असे अभिमानाने सांगत आलो आहे. मुंबईतला आणि गिरगांवकर पण. जन्मानंतर एखाद्या वर्षातच - मी गिरगांवकर बनलो - ते १९७४ ला वांद्र्यास येईपर्यंत.

गिरगांव - इथे देवळे सर्व धर्माची, चाळी, संस्था, व्यायामशाळा, चित्रपटगृहे, कंचनीची व गाणारणीची वस्ती, शाळा, कॉलेजे, स्मशान ते दफनभूमी - जीवनाचा पुरा पट उलगडण्याची क्षमता राखणारा मुंबईचा हा धडधडता भाग आणि तिथले धडपडणारे लोक. शाळा आर्यन एज्युकेशन सोसायटीची - मॉटॅसरी ते मॅट्रिक. आठवते ती वेणू नावाची शाळेतली दाईसारखी कामकरीण. कोणत्याही बावरलेल्या, रडणाऱ्या, घरहळव्या मुलाला कडेवर घेऊन ती आपल्या पानभरल्या तोंडाने समजावणार, गप्प करणार. तसाच आठवतो काश्या - एक उंचापुरा, निर्विकार चेहऱ्याचा शिपाई. ज्यांत डोके मावत नाही अशी टोपी तो हमखास तिरकी घालणार व शाळा भरण्याची वा सुटण्याची घंटा प्राणपणाने बडवणार - डोळ्याचे पाते किंचितही न लवविता - असे घणाघाती घंटावादन तो करीत असता आपापल्या कानांत बोटे घालून आम्ही भोवती थरथरत उभे राहत असू. पुढे कळले की तो जवळजवळ ठार बहिरा होता!

शिक्षक मनःपूर्वक शिकवत, मोकळेपणे शिक्षाही करत. ओणवे होऊन पायाचे अंगठे धर, वर्गाबाहेर उभा रहा, छडीचे मार हातावर घे (चुकविलास तर जास्त मार खाशील - अशा ताकिदीसह वार होत!), बाकावर उभा रहा इ. इ. शिक्षांचा वैविध्यपूर्ण संच. एक शिक्षक - उत्तर बरोबर, पण उशिरा दिल्यास खडू - व चुकल्यास - डस्टर फेकून मारत. तेच शिक्षक वाचनालयांतून विद्यार्थी काय काय घेऊन वाचतो याचाही माग ठेवत. मला ताडा वा लेखी - कोणतेच हिशेब येत नसत. बाईंनी तोंडी हिशेब विचारल्यावर आपण जर लगेच - "बाई मी सांगू?" असे विचारत उत्साहाने हात वर केला तर बाई आपल्याला विचारत नाहीत असे माझ्या लक्षात आले. मग मी तसे नेहमी करू लागलो - पण लवकरच माझी चतुराई बाईंच्या लक्षात आली व माझी खानगी नियमाने वर्गाबाहेर उभे राहण्यासाठी होऊ लागली. डॉइंगचे शिक्षक श्री. डेकणे. ते माझी रेखाटणे पाहून हवालदिल होत. "बाबाने घरातून हाकलले म्हणून शाळेत आलास का रे?" असे कळवळून विचारत. शाळेतल्या व शाळेतर्फे बाहेर वक्तृत्वस्पर्धा व गायनस्पर्धा पुढे मी जिंकू लागलो - तेव्हा सर्व शिक्षकांचा माझ्याविषयीचा दयाभाव वाढला. श्री. डेकणे म्हणू लागले, "तू कृपा करून डॉइंग काढू नकोस म्हणजे मी तुला ५० पैकी १७ देऊन पास करतो." बीजगणित हा गणिताचाच भाऊ. इयत्ता १०वीत मला त्या विषयात सहामाही परीक्षेत ५० पैकी २ गुण मिळाले. तेव्हा शिक्षक म्हणाले, "अरे नीट बघ - निदान १२ असतील!" पण वास्तव मला माहीत होते. असो. नीटपणे एस्. एस्. सी. झालो आणि शाळेविषयीच्या कायम उबदार वाटणाऱ्या आठवणी घेऊन विल्सन कॉलेजात दाखल झालो. शाळेत शिकविणाऱ्या एका शिक्षकाशी कालांतराने पुन्हा संबंध आला. ते होते संस्कृतचे श्री. रानडेशास्त्री - हे संस्कृतचे काव्यतीर्थ वगैरे होते. अक्कलकोट मठात राहत. शाळेत असताना आम्हाला त्यांच्या गाढ्या पांडित्याची काहीच कल्पना नव्हती. पुढे मला संस्कृत काव्यशास्त्र मुळात वाचावयाची इच्छा झाली. सर्वांनी त्यांचे नाव सुचविले. मी त्यांच्याकडे गेलो. मनोदय सांगितला. डोळे किलकिले करून, मिश्यांतून हात फिरवीत माझ्या अगाध अज्ञानाची खोली त्यांनी नीटपणे अजमावली व म्हणाले, "विश्वनाथाच्या साहित्यदर्पणापासून आरंभ करा." भाषांतरासहित संपादित आवृत्ती कोणती चांगली वगैरे चौकश्या आठवडाभर करून, पुस्तक खरेदी करून, उन्नत मानेने, स्वतःच्या ज्ञानाच्या भुकेचे कौतुक वगैरे करत मी दुसऱ्या खेपेस गेलो. त्यांनी लगेच विवेचनास सुरुवात केली - त्यांच्या समोर पुस्तक वगैरे काहीही नव्हते. 'विद्या कंठस्थ' असणे म्हणजे काय ते प्रत्ययाला आले व खजील झाल्यासारखे वाटले. या संदर्भात आठवण झाली - व अजूनही होते - आम्ही चिजा विसरतो त्याची! संथा चालू राहिली. महिनाभर लोटला. मग चाचरत चाचरत मी विचारले - फी किती, असे काहीतरी. "वेडा की काय" असे म्हणून त्यांनी लगेच पद्धतशीर विषयविवेचनास आरंभ केला.

मधल्या आकारदायक वर्षांत, संस्कार सहजपणे घेतघेत माझी जमवाजमव चालू राहिली. गणेशोत्सवातली ब्राह्मणसभेतली व्याख्यानमाला कधी चुकविली नाही - कारण वडिलांची तशी कडक ताकीद होती. शिवाय, सभेचे कामकाज चालविण्यात विनावेतन सहभागी होणाऱ्यांतले तेही एक होते. त्यामुळे व्याख्यानास वेळेवर येऊन मी पुढे बसलो की नाही इ. सर्व वृत्तांत त्यांना बिनचूक कळत असे. एकूण त्यांची व्यवस्था 'फूलप्रूफ' होती! साहित्य संघमंदिर, फडकेवाडी, चित्पावन ब्राह्मण संघ, रामचंद्र बिल्डिंगचे पटांगण, हिंद विद्यालय इथेही व्याख्याने असत. ना. सी. फडके, जीवराज मेहता, न. वि. गाडगीळ इ. ची विविध विषयांवरची व्याख्याने मी ऐकली - सगळी कळली नाहीत तरी. व्याख्यानाच्या वेळी गाडगीळांवर कोणीतरी घोषणा देत देत अंडे फेकले, तर ते शांतपणे रूमाल काढत म्हणाले, "मी खात नाही अंडी!" हिंद विद्यालयाच्या पटांगणात स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे व्याख्यान होते. आचार्य अत्रे अध्यक्षपदी आणि विषय होता, इस्त्राइल व पूरक अन्नाचा प्रश्न! याच पटांगणात व्यायामतज्ज्ञ श्री. कोपर्डेकर यांची व्यायामशाळाही होती. श्री. कोपर्डेकर माझ्या वडिलांचे - ती. काकांचे - मित्र. हलगीच्या तालावर लेझीम, मल्लखांब, कुस्ती इ. ची तिथे प्रात्यक्षिके होत. सर्व काही मनात कळत-नकळत रुजत होते.

भरीस भर प्रवचन-कीर्तनांची. रामचंद्रबुवा कऱ्हाडकर, निजामपूरकरबुवा, पिलुबुवा पटवर्धन व गोविंदस्वामी आफळे इ. इ. व्यासपीठाचे वारसदार ऐकले. प्रत्येकाचा बाज, आवाज आणि मिजाज - अलग. पण सर्वांनी पाळलेले एक पथ्य जाणवे - केवळ करमणूक करायची नाही आणि निव्वळ उपदेश पाजायचा नाही. हे सूत्र - 'इन अॅक्शन' पाहिल्यामुळे मनात खोलवर रुजले. बोलली जाणारी भाषा ऐकणाऱ्याच्या कानांतून किती सहजपणे त्याच्या मनात मुरते ते कळले. गद्य-पद्य व संगीत यांचे सांधे कौशल्याने कसे जुळविता येतात तेही समजले. शिवाय कथेचे अफाट आकर्षण कसे आबालवृद्धांना झुलवू शकते याचा अनुभव घेतला. ही सर्व सादरकर्ती मंडळी आपल्या स्वतःबाहेर पडत - आणि तरीही आपण 'स्वतः' राहत - केवढे महत्त्वाचे संज्ञापनसूत्र हे.

आमचे घरमालक - श्री. केशव भिकाजी ढवळे. यांचे घर मुलाबाळांनी गजबजलेले व त्यात माझे बालमित्र. ढवळ्यांच्या घरात मी मोकळेपणे वावरत असे. माझा अभ्यास कितीतरी वर्षे त्यांच्या गच्चीवर झाला. शिवाय, त्यांच्या ग्रंथसंग्रहाची कपाटे हाताशी राहात. गुरुचरित्राचे संपादक श्री. कामत वगैरे मंडळींची ढवळ्यांकडे बरीच ये-जा राही. इतरही साधू संन्यासी येत. सर्वांचे आतिथ्य होत असे. मुलाबाळांना कामतांनी दिलेल्या श्लोकांच्या संथांत मीही सामील असे - कारण मग खायला-प्यायलाही मिळे. श्री. सोनोपंत ढवळ्यांचे दोन पुत्र - थोरला श्रीनिकेतन व दुसऱ्या नंबरचा धनंजय. यांच्यासह आम्हा समर्थ सदनांतील मुलांच्या अनेक चळवळी चालत. हस्तलिखित मासिकपत्र काढण्यापासून ते गच्चीवर कापडाच्या चेंडूने अटीतटीने क्रिकेटचे कसोटीचे सामने खेळण्यापर्यंत. संक्रातीला या गच्चीवरून पतंग उडविण्यात मला खास आनंद होई - कारण वरपर्यंत आकाशात पतंग उडविण्याचे काम वाहता वारा इमानेइतबारे करत असे - कोणीतरी कायपो छे म्हणून पतंगाला वेगळ्या वाटेने नेईपर्यंत. आमचे शेजारी श्री. स. अ. शुक्ल - (मामा म्हणून आम्हाला ज्ञात) हे नाटककार, गीतकार आणि ज्योतिषी. त्यांचा आणि माझ्या वडिलांचा नियंत्रित स्नेह. म्हणजे फक्त गॅलरीत उभे राहून गप्पा मारावयाच्या. पण मी गॅलरीत झोपतो, लवकर उठून अभ्यास करतो म्हणून मामा आपल्या स्वतःच्या घराची दारे व दिवे लवकर बंद करत - माझ्या झोपेची काळजी म्हणून! त्यांच्याकडे येणाऱ्या सर्व कलाकारांना माझे गाणे ऐकायलाच लागे - कारण तेव्हा मात्र मामा आपल्या खोलीची दारे बंद करीत नसत. एकसष्टीच्या वेळेस त्यांनी मला सांगितले होते, "मी ज्यांचे भविष्य सांगतो त्यांचेच अदृष्ट माझ्या तोंडून बोलते होत असते. हेच खरे - पत्रिका बघणे हा ताळा आहे." ज्योतिष सांगण्याबद्दल त्यांनी कधी कोणाकडून पैसे घेतले नाहीत व उठसूट भविष्यवाणी करण्याच्या फंदातही ते कधी पडले नाहीत - ते म्हणत, "भविष्य वर्तविणे हा चाळा नाही."

नाटकेही पाहात होतोच, वेगवेगळ्या चाळींच्या स्पर्धा होत, ब्राह्मणसभेत अगदी माझ्या पूर्ववयात. एकदा ऑपेरा हाऊसमध्ये पृथ्वीराज कपूरुंचे 'पठाण' हे नाटक दाखवायला ती. काका मला घेऊन गेले होते ते आठवते. नाटक लक्षात राहिले नाही; पण पृथ्वीराज नाटकानंतर दाराशी झोळी घेऊन उभे होते - निधी गोळा करण्यासाठी - ते पक्के लक्षात राहिले. कॉलेजात गेल्यावर ब्राह्मणसभेची संस्कृत नाटके नीटपणे पाहिली. त्या नाटकांच्या तालमीत दाजी भाटवडेकर यांचा जवळचा परिचय झाला. तुझे आहे तुजपाशी, सुंदर मी होणार इ. ताज्या नाटकांचे पहिले प्रयोग पाहिले तर, राक्षसी महत्त्वाकांक्षा वा हॅम्लेटसारखी नटवर्य नानासाहेब फाटक यांची नाटके, भारतीय विद्याभवनमधील नाट्यस्पर्धा, श्री. दामू केंकरे यांचे तीन अंकी हॅम्लेट, कावसजी जहांगीरमधली इंग्रजी

नाटके इ. नी खूप भुलविले. इरॉस, मेट्रो, रीगल, स्ट्रँड, एक्सलसिअरमधल्या मॅटिनी शोज् ना हजेरी लावत होतोच. परवडण्यासारखे दर आणि कॉलेजला बुट्टी मारून सिनेमा बघण्याची सोय - आणखी काय लागते.

तसेच गाण्यांचे श्री. केसरबाई केरकर, सिद्धेश्वरी देवी, नटगायक बालगंधर्व, मास्तर कृष्णराव, पं. मिराशीबुवा, पं. ओंकारनाथ ठाकूर, पं. राजभैर्या, उ. फैय्याझ खाँ, उ. थिरकवा, उ. अमीर हुसेन, उ. अलारखाँ, पं. कामूरवा मंगेशकर, उ. अमीरखाँ, पं. रविशंकर, उ. अली अकबर, उ. विलायतहुसेन खाँ, उ. बडे गुलाम अली, पं. कुमारगंधर्व - एक ना दोन. लक्ष्मीबाग, चिकित्सक समूह, मारवाडी विद्यालय, खुले संघमंदिर, ब्लॅव्हॅटस्की लॉज, शिवाय देवधर स्कूल ऑफ म्युझिक, भारतीय विद्या भवन, तालमाकी वाडी, छबिलदास हायस्कूल (दादर), हरी महादेव वैद्य हॉल (दादर), सबर्बन म्युझिक सर्कल (सांताक्रूझ) असा संगीतमय फेरा चाले. पुष्कळसे गाणे-वाजविणे अगदी जवळ बसून ऐकले. कलाकार-साथीदार यांच्यामधली खालच्या आवाजांतील खुसखुशीत संभाषणे व मार्मिक तशाच बोचऱ्या टीकाटिपण्यांच्या समवेत, कलाविष्काराची हळूहळू होत जाणारी बांधणी व चढणारी रंगत - निकटतेने अनुभवत श्रवणभक्ती साधता झाली.

एकदा केसरबाईंचे गाणे इंडियन मर्चटस् चेंबरच्या हॉलमध्ये चालू होते. केसरबाईंनी ठुमरी गायला आरंभ केला होता. तेवढ्यात सिद्धेश्वरीबाई आल्या व श्रोत्यांत बसल्या. केसरबाईंनी ठुमरी गाणे थांबविले. तेव्हा सिद्धेश्वरीबाई लगेच हसतहसत म्हणाल्या, "बंद क्यों किया, चलने दो." यावर केसरबाई तितक्याच हसतमुखाने उद्गारल्या, "अगर तालीम ली होती तो तुम्हारे सरपे बैठके नहीं गाती क्या!"

दुसरा एक बोलका प्रसंग. मी विद्यार्थ्यांच्या खास सवलतीच्या दराने छबिलदासमध्ये सिद्धेश्वरीबाईंची मैफल ऐकायला समोर जागा पकडून बसलेलो. माझी गाण्याची तालीम सुरू झालेली होती. गाणे आवडले-नावडले की आपोआप चेहऱ्यावर लगेच उमटणारे भाव दडवायचे कौशल्य अजून कमवायचे होते! सिद्धेश्वरीबाईंनी मुलतानी गायला आरंभ केला. आवाज तापविणे इतकाच उद्देश असावा असे सादरीकरण वाटले. माझ्या चेहऱ्यावरचे नाराजगीचे भाव बाईंनी टिपले असावेत. कारण नंतर ठुमरी गायला सुरुवात करताच त्यांचा आवाजाचा लगाव वगैरेमुळे मी एकदम दाद देऊन गेलो - तेव्हा बाई किंचित पुढे झुकून म्हणाल्या 'क्यों - जम रहा है ना कुछ'. कुठे बघावे ते मला कळेना. मनात नम्रता निर्माण करणारा आनंदाचा अमोल ठेवा होता हा सगळा. पुढे आकाशवाणीत नोकरीवर असताना, मुंबई विद्यापीठाच्या संगीत विभागात काम करताना वा राष्ट्रीय संगीत नाट्यकेंद्रात विविध प्रकल्प राबविताना - या संपन्न सांस्कृतिक संस्कारधनात सदैव भर पडत गेली हे माझे भाग्य.

आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे माझे पाच गुरू - संगीत विषयात पं. गजाननराव जोशी, पं. प्रल्हाद गानू, पं. लक्ष्मणराव बोडस व प्रो. बा. र. देवधर आणि लिखाण व वैचारिक विषयांच्या साधनेत डॉ. रा. भा. पाटणकर.

गुरू गजाननबुवा व ती. काका यांची ओळख सोमण बल्लिङ्गमधली - माझ्या जन्माआधीची. मग गजाननबुवांनी मुंबईस १५ दिवस व्यवसाय म्हणून व उ. भूर्जीखाँची तालीम घ्यावी म्हणून १५ दिवस कोल्हापूरला राहायचे असा प्रघात उरविला. मुंबईला ते बनावत लेन येथील समर्थ सदनमधल्या आमच्या जागेत आमच्याबरोबरच राहू लागले. माझी तालीम १९४७ पासून सुरू झाली. पं. गानू हे माझे दुसरे गुरू. अंध दिलरुबावादक - माझ्या मावशीचे यजमान, ग्रँट रोडला राहात. त्यांनी उ. विलायत हुसेन खाँ (आग्रा घराणे) यांची तालीम चांगली घेतली होती. आपले अंध तबलावादक सहकारी श्री. दत्तारामजी यांच्या साहाय्याने पं. गानू बंदिशी चांगल्या करत. गजाननबुवा ऑल इंडिया रेडिओवर सल्लागार झाले व त्यांची इंदूरला बदली झाली. तेव्हापासून पं. गानूंची तालीम मला नियमितपणे मिळाली. पं. लक्ष्मणराव बोडस हे पं. विष्णू दिगंबरंचे शिष्य व माझे मामा. कराचीच्या गांधर्व महाविद्यालयाचे अध्वर्यु. फाळणीनंतर ते भारतात आले व काही दिवस नाशिकला राहून मुंबईस स्थिर झाले. केम्पस् कॉर्नरला राहू लागले. त्यांचीही तालीम मला मिळे. पं. नारायण (नाना) बोडस व पं. अनंत बोडस हे माझे मामेभाऊ. नाना व मी सहाध्यायी - पं. गानूंकडे तालीम घेत असू. अनंत उ. अमीर हुसेन यांच्याकडे तबला शिकत असे - तेव्हा आमचे गाणाऱ्या-बजावणाऱ्यांचे मेलकूट कसे जमले असावे याची सहज कल्पना करता येईल. या गायन-वादन कंपूतला आणखी एक सदस्य - पांडुरंग साळुंखे. त्याचे कुटुंब ताशा-नगारा वाजविणारे आणि हा उ. अमीर हुसेन खाँकडे तालीम घ्यायचा. पांडुरंग एकदम काळा, त्याचा पोषाख एकदम पांढरा स्वच्छ व तोंडात सदा पान. तो येताना दिसला की आम्ही घोष करत असू. "झब्बा आला रे आला!" यावर उत्तरादाखल पांडुरंग फक्त हसायचा. पण नंतर गाण्याची साथ करताना तो इतके

आड-वाकडे वाजवायचा की गाणाऱ्याला पत्ताच लागत नसे की आपण कुठे आहोत. मग साळसूदपणे पांडुरंग घोष करावयाचा, "सम आली रे आली!" सर्व प्रकारचे वादन तो लीलया करायचा. परवरिश या चित्रपटातील 'आंसू भरी है' या मुकेशच्या गीतास पांडुरंगने साधा, भरीव आणि तरी वेधक ठेका दिला होता. चित्रपट लागला रॉक्सी चित्रगृहात, तेव्हा आम्ही सगळे बघायला गेलो. पडद्यावरचे गीत संपल्यावर उभे राहून टाळ्या वाजविण्यात आम्हाला काय धन्यता वाटली होती.

प्रो. देवधर हे चौथे गुरू. आवाजजोपासना व गायन यांतले. ऑपेरा हाऊसचे त्यांचे स्कूल ऑफ इंडियन म्युझिक म्हणजे संगीत संस्कृतीचे एक समावेशक केंद्रच होते. डॉ. रा. भा. पाटणकर यांच्याकडे सौंदर्यशास्त्रावर पीएच्.डी. करण्यासाठी गेलो. अनेक विषयांवर बरेच काम केले. शेवटी त्यांच्या उत्तेजनाने संगीताचे सौंदर्यशास्त्र लिहिले. मग अधिकृत मार्गदर्शनाची जागा सक्रीय सहकार्याने घेतली. एस्थेटिक्स सोसायटी चालवली. विद्यापीठात संगीतविभाग व इंग्रजी विभाग एकाच इमारतीत असल्याकारणाने अनेक चळवळी केल्या. माझे संगीताचे सौंदर्यशास्त्र हे पुस्तक छापून झाले, पण मी काहीसा आजारी होतो. तर डॉ. पाटणकर, प्रा. मे. पुं. रेगे व मौज प्रकाशनचे प्रा. श्री. पु. भागवत आमच्या घरी आले व तिघांनी एक घरगुती समारंभ करून पुस्तक प्रकाशन केले! अशा या स्नेहाच्या सुरावटीत उत्साह वाढणारच. तसेच झाले. मी सत्यकथेत भरपूर व मनःपूर्वक लिहिले. संपादक श्री. राम पटवर्धन व श्री. पु. भागवत यांच्याशी प्रामाणिक पण अटीतटीचे वाद घातले. माझी मते त्यांना पटली नाहीत; तरी त्यांनी ती गांभीर्याने ध्यानी घेतली. मतभेद म्हणजे अनादर नव्हे, हे सूत्र मनात रुजले ते अशा व्यवहारांमुळे.

माझे साऱ्जे गुरू मला कौशल्ये व त्याहीपेक्षा अंतर्दृष्टी देऊन बाजूला झाले. आयुष्यभराची शिंदोरी पुरवून गेले! प्रत्येकावर विस्तृत लिहिता येईल इतकी त्यांच्याबरोबरची देवाण-घेवाण घरगुती, दीर्घकाळ व परिणामकारक ठरली. विचार, कल्पना, तत्त्वज्ञान, परस्परप्रभाव यांचा खेळ चालावा आणि तरीही जवळपणाचे बंधन न होऊ देणारी मोकळीक पण मिळावी, असे गिरगावचे वातावरण होते.

आमच्या घरी सगळ्यांची आव-जाव असे. तंबोरे इ. वाद्ये बनविणारे मिरजेचे कुशल कारागीर, निरनिराळे कलाकार, खाँसाहेब मंडळी, घरगुती अडचणी सांगून ती. काकांकडे हक्काने मदत मागणारा वसईचा खिश्न दूधवाला, माझे लॉ कॉलेजमधले मित्र - गुलाम करीम व मोहम्मद हसनूदीन - आणि कोण कोण. सर्वांचे स्वागत असे. घरचे घरपणच व्यापक दिलाचे.

गल्लीविषयी पण सांगितले पाहिजे. गल्लीचे माझ्या लहानपणचे नाव होते - बनाम हॉल लेन. कोण म्हणे ही गल्ली खरे म्हणजे बना महाल लेन होती, तर कोणी म्हणे गल्लीचे खरे नाव बेन हॅम लेन होते. वस्ती पांढरपेशे महाराष्ट्रीय, गुजराती, एकदोन गाणारणी वा नटी म्हणण्यासारख्या - शिवाय तरंगणारी वस्ती. या तरंगणाऱ्यांत एक राकट, कमबोल्या, मिशाळ आणि वटारलेल्या डोळ्याची - टिल्लू नामक व्यक्ती होती. पोरांची मारामारी सोडविणे, मुलींची छेडछाड करणाऱ्या गल्लीतल्या वा बाहेरच्या पोराना धमकाविणे इत्यादी कामागिऱ्या टिल्लू आपल्या खास अखत्यारातल्या मानत असे. एरवी बिडी पीत पीत समर्थ सदनच्या आसपास बसत असे, एकदा आमचे घरमालक, प्रसिद्ध प्रकाशक - त्याला उद्देशून तुच्छतेने म्हणाले - असे मवाली इ. - टिल्लू शांतपणे उठला, बिडी क्षणभर बाजूला करून म्हणाला - आम्ही शिवाजीच्या मावळांतले म्हणून मवाली बरं. सुभाषजयंती वगैरे काही तरी होते. गावात दंगा झाला होता. पिवळ्या पेढ्याच्या आकाराची टोपी घातलेले, ब्रिटिश जमान्यातले पोलीस - काठ्या, लाठ्या, शिट्ट्या घेऊन धमकावत फिरत होते. संचारबंदीसुद्धा असावी. रस्त्याच्या दोन बाजूच्या इमारतींच्या कठड्यांना दोरी बांधून, कोणत्यातरी राष्ट्रभक्त पुढ्याचा फोटो - गोकुळाष्टमीच्या हंडीसारखा मध्ये लावला होता. वदंता होती की पोलीस येऊन फोटोची विटंबना करणार. टिल्लू कशाचीही पर्वा न करता सरासरा दोरीला लोंबकळत गेला व त्याने फोटो सुखरूप खाली काढला - गल्लीच्या तोंडावर पोलीस येतात न येतात तोपर्यंत टिल्लू परतला. काही दिवस तरी तो गल्लीचा राष्ट्रभक्त हिरो झाला.

आणि चौपाटी. चौपाटीवर दर १ ऑगस्टला आमच्या शाळेतल्या मुलांची मिरवणूक जाई - लो. टिळकांना वंदन करायला. माझ्याकडे अनेकदा कामगिरी होती राष्ट्रीय म्हणावयाची. त्याचप्रमाणे लहानपणी मी ती. गजाननबुवांबरोबर पळण्याचा व्यायाम करण्यासाठी अनेक वर्षे चौपाटीवर गेलो. मग अनेक वर्षे विद्यापीठ संगीत केंद्राचे काम आटपून संध्याकाळी चालत चालत समुद्रकाठाने परत येणेही जमले. पण लहानपणची एक आठवण खास. फिरताना एक मोकळ्या झिंज्यांचा, गोरा, लाल भडक बुशशर्ट वगैरे घालणारा पारशी नेहमी दिसे. तो नेहमी आपल्याकडे फुले ठेवी. लहान मूल दिसले की थांबून, हसत हसत, बोबडे बोलून मुलाला

तो फूल देई, बरोबरच्या पालकाला अदबीने सलाम करून तो आपल्या मार्गाला लागे - म्हणजे दुसरे मूल दिसेपर्यंत. या वल्लीचे नाव मि. झाबवाला असे पुढे कळले. कारण ते माझ्या थोरल्या मावशांच्या - पं. बाबूराव गोखले यांच्या - महाराष्ट्र संगीत विद्यालयात गाणे शिकायला येत. (पं. गोखले हे पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर यांचे भाचे व ते स्वतः पखवाज चांगला जाणत). मि. झाबवाला अनेक मैफलींतही दिसत, नवख्या कलाकाराला मोकळी, उत्तेजनपर वाहवा देत राहात. महाराष्ट्र संगीत विद्यालयांत ते वर्षातून एकदा गायला बसत. त्यांचे समग्र गायन-प्रयास म्हणजे मौज-मजा-गंमत वाटे. एकदा पं. बाबूराव यांनी त्यांचा खोचक परिचय करून दिला होता - मि. झाबवाला यांच्या गायनात एक विरळा रस आहे - तो म्हणजे हास्यरस. सारे श्रोते खिदळले, काय बोलले गेले याचा झाबवाल्यांना पत्ताही लागला नव्हता - त्यामुळे त्यांचे स्मितहास्य चालूच राहिले. लॉ कॉलेजला गेल्यावर कळले की आम्ही परीक्षा पास होण्यासाठी ज्यांची पुस्तके वाचत होती ते बॅ. झाबवाला हेच होत.

अनेक वर्षांनंतर माझ्या खिशात स्वतःचे पैसे खुळखुळायला लागले. कारण असे की लॉ कॉलेजात असता काही काळ मी गाण्याच्या शिकवण्या करत होतो. या काळात गिरगावमधल्या दोन देवळांजवळ शून्यात नजर लावूनही ऐटीत बसणारा एक भिकारी बसत असे. आपण त्याला काही द्यावे म्हणून मी खिशात हात घातला. माझ्या पलिकडे पहात, उठत तो थंडपणे म्हणाला - "चला, आता गायवाडीसमोर बसायची वेळ झाली." - माझ्यावर मेहेरबानी करत असल्यासारखे त्याने पैसे घेतले व आगेकूच केले. मी बघतच राहिलो - भीक मागितली तरी रुबाव नबाबी असावा असा त्याने मला जणू धडा दिला.

शाळेतल्या अनेक समारंभात सुरुवातीस गाणे हे माझे काम होते व भाग्यही. काही काळ तरी 'भाव वधारो' ची भावना मनात घर करायची. पण कधी कधी आगळ्या-वेगळ्या पोताचा अनुभवही यायचा. अशाच एका प्रसंगी पू. साने गुरुजी अध्यक्ष म्हणून आले होते. मी अभंग गात होतो - 'जे का रंजले गांजले, त्यासी म्हणे जो आपुले' आणि गाता गाता मला दुसरी ओळच आठवेना. घाबरगुंडी उडाली. ही घाबरगुंडी आता आवाजातही उतरणार असे वाटू लागले व मी अधिकच भेदरलो. एवढ्यात, माझ्या पाठीवर हाताची हलकी थाप मारून, स्नेहाळ मृदू स्वरात सानेगुरुजींनी सांगितले, 'तोचि साधु ओळखावा.' इतकेच नाही तर भाषणात माझ्या गाण्याची तारीफही केली.

सर्व गोष्टी गाजावाजा न करता - पण मनःपूर्वक, का व कशा कराव्यात हे आपल्या वर्तनातून दाखवणारी बरीच मंडळी आमच्या पिढीला सहज दिसत. पैशाला मोल नक्कीच होते, पण खुद्द पैसा हे कधीच मूल्य मानले जात नव्हते. मनसुब्यालासुद्धा मानमरातब मिळे. 'आमच्या डोक्यावर मिऱ्या वाटण्यात धन्यता न मानता आमच्या खांद्यावर उभे राहा - पण आमच्यापेक्षा अधिक दूरवरची क्षितिजे पाहा.' असे जणू सुचविले जात होते. या स्मृतितरंगांनी ताकद वाढते आणि जबाबदारीची जाणीवसुद्धा! आशयघन भूतकाळ खात्रीने एक आश्वासक वर्तमान बनतो.